

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 9, גיליון מס' 2, 5 בפברואר 2019

החברה הערבית בישראל: יחסי כוח מגדריים משתנים? אריק רודניצקי

בסמה (שם בדוי) היא אישה מוסלמית בת 36 המתגוררת ביפו. מבנה גופה עדין, קומתה ממוצעת ומבטה חודר. היא גדלה ביפו למשפחה שלא ניהלה אורח חיים דתי, אולם כבר בגיל 14 היא בחרה לחזור בתשובה. מאז היא עוטה חגיאב לראשה. כיום היא אם לשלושה ילדים קטנים (12, 11 ו-6). היא הכירה את בעלה לקראת סוף לימודיה התיכוניים כאשר הוא הגיע ליפו ממזרח ירושלים והשתלב בעבודה בבית דפוס מקומי. הם נישאו לפני 15 שנה והקימו את ביתם ביפו. בחלוף כמה שנים, בלחץ הבעל, הסכימה בסמה להעתיק את מקום מגורי המשפחה למזרח ירושלים קרוב למשפחתו. בסמה לא התקשתה למצוא מקום עבודה חדש בעיר אולם המעבר לא היה נקי מקשיי התאקלמות. לדבריה, החברה הערבית במזרח ירושלים שמרנית הרבה יותר מהחברה הערבית ביפו והיא התקשתה להסתגל לקודים החברתיים המקובלים במקום המגורים החדש. אף על פי שהיא לבושה במיטב האופנה האסלאמית היא איננה מגדירה את עצמה דתית אדוקה. לדבריה, היא "זורמת", איננה מהססת לפצוח בשיחה עם גברים, שכן היא "יודעת לשים את הגבול". התנהלותה לא התקבלה בעין יפה בקרב משפחתו וסביבתו הקרובה של הבעל, והוא החל ללחוץ עליה לשנות את דרכיה. בין בני הזוג התגלעו חילוקי דעות וחיי הנישואין שלהם עלו על שרטון. בחלוף חמש שנים למעבר המשפחה לירושלים הציבה בסמה אולטימטום לבעלה: "אני ושלושת הילדים חוזרים ליפו. הצטרף אלינו או שדרכינו תיפרדנה." הבעל סירב לדרישה. לתדהמתו, היא מימשה את האיום וחזרה ליפו עם שלושת הילדים. המשבר בחיי הנישואין העמיק והשניים הגיעו לדיון בבית הדין השרעי. בסופו של דבר, הסכימו בני הזוג להצעת גישור. הבעל עזב את ירושלים והצטרף לאשתו ולילדיו ביפו. בסמה שמחה על האיחוד המשפחתי שכן לדבריה הבעל הוא "איש טוב", שדואג לפרנסת המשפחה ולשלוש הילדים.¹

הפרופיל האישי של בסמה לא עונה להגדרה "אישה פורצת דרך" אלא יותר "אישה שהולכת בתלם." היא לא מגדירה עצמה פמיניסטית והיא אפילו מסתייגת מאקטיביזם פמיניסטי. גם מבחינה לאומית, אף שהיא מודעת היטב לשורשים ההיסטוריים והלאומיים שלה, היא לא טורחת להבליט אותם. לפי הגדרתה, היא בסך הכול "ערבייה-מוסלמית אזרחית ישראל." ויחד עם זאת, מתוך עדותה קמות ועולות שתי נקודות חשובות המאפיינות נשים הנהנות ממעמד חזק בתוך התא המשפחתי. ראשית, רמת השכלתה גבוהה משל בעלה. היא השלימה את לימודיה לתואר ראשון באוניברסיטה הפתוחה, בצד עבודה במשרה מלאה. בעלה, לעומת זאת, סיים בקושי 12 שנות לימוד. שנית, היא זכתה לתמיכה מלאה מצד אביה ומצד בני משפחתה בכל ההחלטות שקיבלה בחייה: החזרה בתשובה בגיל צעיר; הנישואים על פי בחירת ליבה לתושב מזרח ירושלים (ולא לתושב יפו); המעבר הזמני לירושלים; ההחלטה החד-צדדית לחזור ליפו כאם חד-הורית לשלושה ילדים קטנים; ההתמודדות עם שאלת הגירושין; והבחירה בהסכם הגישור.

סיפורה של בסמה לא יוצא דופן בנוף המגדרי המתחדש בחברה הערבית בישראל. נשים בחברה הערבית מאמצות כיום עמדה דעתנית ופרואקטיבית יותר מבעבר. בניסיון להסביר את השינוי ביחסי הכוח המגדריים חוקרים מצביעים בדרך כלל על השינוי במרחב הציבורי כמדד מייצג. על פי מחקרה של רנא זהר, חברת מועצת העיר נצרת בשנים 2013-2018, קשה כיום להצביע על פרופיל ברור של "האישה הפוליטית." היא עשויה להיות רווקה באמצע שנות העשרים לחייה או גרושה או אלמנה כבת 50 או 60, בעלת השכלה אקדמית או בלעדית, וללא שיוך פוליטי או מפלגתי ברור. גם אם ייצוגן הפוליטי של נשים ערביות בנוף המוניציפלי עדיין נמוך מאד (רק 3% מחברי

¹ מתוך עדות אישית שנמסרה לכותב, 27 במאי 2018.

המועצות המקומיות הערביות הן נשים) התחושה הכללית היא שהתחום הפוליטי נעשה זמין ולגיטימי יותר עבורן. אחת הסיבות לכך היא ההתפתחות הליברלית במעמד הנשים במדינות ערב השכנות, לא מעט בזכות התפקיד שהן מילאו באירועי "האביב הערבי" נשים ערביות בישראל שואבות מכך עידוד ולכן הן יוצאות לפעילות בזירה הפוליטית המקומית.²

אולם כפי שמלמד הסיפור של בסמה, מתברר שהשינוי האמיתי מתרחש הרחק מאור הזרקורים, בתוך המרחב האישי והתא המשפחתי. אחד הגורמים לכך הוא העלייה ברמת ההשכלה של נשים ערביות שתורמת לשינוי יחסי הכוח המגדריים. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת הלימודים תשע"ו (2016/2015), היוו הנשים 67.3% מכלל הסטודנטים הערבים שלמדו לתואר ראשון, 70.7% מן הסטודנטים הערבים לתואר שני ו-57.5% לתואר שלישי.³ נתונים מעודכנים ל-2017 מלמדים ששיעור הנשים המוסלמיות המשתלבות בהשכלה גבוהה תוך עשר שנים משנת סיום התיכון כפול משיעור הגברים המוסלמים: 28.9% לעומת 14.2%. יחס דומה בין נשים לגברים מצוי גם בקרב הנוצרים והדרוזים.⁴

להשפעת ההשכלה על השינוי ביחסי הכוח המגדריים הסברים. הסבר אחד הוא רצון של נשים להמשיך את החוויה האקדמית ולדחות את החזרה לדפוס החיים הפטריארכליים, שמקבעים את נחיתותן המגדרית.⁵ הסבר אחר הוא פרוזאי יותר. כאשר זוג צעיר מתחתן הבעל נוטל על כתפיו, בדרך כלל, את מלוא נטל הפרנסה. במקרים מסוימים, כדי לחסוך מאשתו ישיבה בחוסר מעש בתוך הבית, הוא מאפשר לה לצאת ולרכוש השכלה גבוהה ומממן את לימודיה. בדרך זו נשמרת השליטה הפטריארכלית מרחוק: האישה יוצאת ללימודים הרחק מן הבית אך היא עושה זאת לפי תנאים מוסכמים מראש. אולם משעה זו משתנים כללי המשחק. בתום הלימודים שבה האישה המשכילה לביתה ומתבוננת אחרת על בן זוגה. מכאן קצרה הדרך למשברים בחיי הנישואין על רקע "פערים תרבותיים" בין בני הזוג. מתברר שלא מעט תיקי גירושין בבתי הדין השרעיים בישראל נפתחים ביוזמתן של נשים שרמת השכלתן גבוהה מזו של בעליהן. כך למשל, כאשר האישה מנמקת בפני בית הדין את רצונה להיפרד מבעלה, מתברר כי הגבר אשר עד לא מזמן היה "מנהל עסק מקומי לשירותי ניקיון", השתכר בעין יפה ותמך כלכלית באשתו בזמן לימודיה, הפך כעת בלשון האישה ל"זבל" – כינוי מזלזל לפועל ניקיון פשוט ("מנקה רחובות").

נתונים מטעים בתי הדין השרעיים בישראל, שהתפרסמו לראשונה ב-2018, שופכים אור על היקף התופעה. הנתונים מתייחסים למספר הבקשות לרישום נישואין והתובענות לגירושין שנרשמו בהם בשנים 2009-2016. בבתי הדין המנהלים את מרבית התיקים – עכו, נצרת, ירושלים ובאר שבע – חלה עלייה קלה בשיעור תיקי הגירושין מכלל התיקים שטופלו בתקופה הנדונה, אך לא מדובר בשינוי דרמטי ביחס שבין תיקי נישואין לתיקי גירושין. בעכו עלה שיעור תיקי הגירושין מ-13% (2009) ל-17% (2016), בירושלים מ-28% (2009) ל-31% (2016), אך בנצרת ובאר-שבע נותר היחס בין תיקי נישואין לתיקי גירושין ללא שינוי. השינוי האמיתי התרחש דווקא בבתי הדין השרעיים המטפלים בתיקים של המרחב הכפרי באזור המשולש. בבית הדין בבאקה אל-ערביה עלה שיעור תיקי הגירושין מ-11% (2009) ל-17% (2016) ואילו בבית הדין בטייבה נרשמה העלייה הגדולה ביותר – מ-15% (2009) ל-25% (2016). בסך הכול עלה שיעור תיקי הגירושין מכלל התיקים שנדונו בבתי הדין השרעיים מ-19% (2009) ל-23% (2016).⁶

² רגא זהר, "נשים פלסטיניות-ערביות בשלטון המקומי הערבי בישראל: סטריאוטיפים מול מציאות", הרצאה ביום עיון בנושא "פוליטיקה מקומית ובחירות ביישובים הערבים בישראל", אוניברסיטת תל-אביב, 14 בנובמבר 2018.

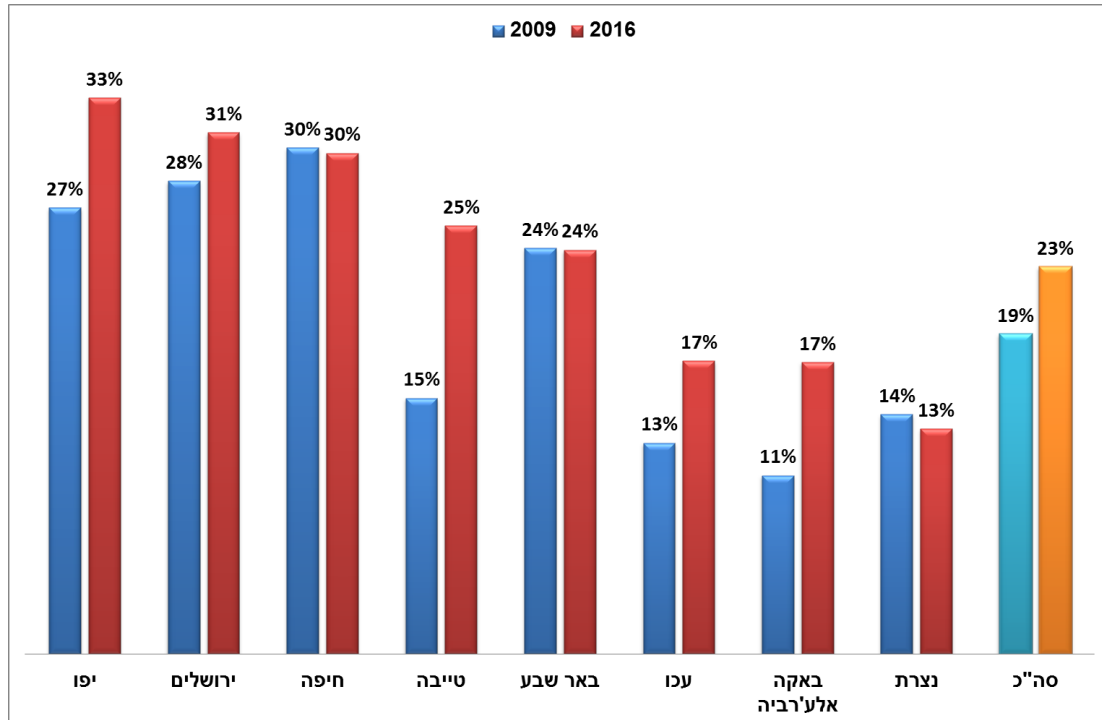
³ "השכלה גבוהה בישראל – נתונים נבחרים לשנת תשע"ו", אתר הידען, 11 בנובמבר 2016, נצפה ב-20 בינואר 2018 ב-<https://www.hayadan.org.il/higher-education-in-israel-1111169>.

⁴ אביאל קרנצלר, **מגמות בהשכלה הגבוהה בישראל** (ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אפריל 2018), נצפה ב-20 בינואר 2018 ב-https://www.cbs.gov.il/he/Events/DocLib/kenes/kns_2_45_05.pdf.

⁵ לורן ארדרד, "נתיבי השיבה: נשים פלסטיניות בישראל אחרי האוניברסיטה", בתוך סראב אבו-רביעה-קוידר ונעמי וינר-לוי (עורכות), **נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות** (תל אביב: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2010), עמ' 123-147.

⁶ ודיע עואודה, "עלייה ניכרת במספר מקרי הגירושין: מומחים מצביעים על 10 סיבות", אתר hasa.co.il, 5 בפברואר 2018 [בערבית], נצפה ב-20 בינואר 2018 ב-<http://hasa.co.il/archives/566595>.

שיעור תיקי הגירושין מכלל התיקים שנידונו בבתי הדין השרעיים בישראל

תיקי נישואין וגירושין שנידונו בבתי הדין השרעיים בישראל, 2009-2016

שנה	תיקי נישואין	תיקי גירושין	סך הכול
2009	8,498	1,996	12,503
2010	8,931	2,094	13,035
2011	9,143	2,356	13,510
2012	9,167	2,725	13,904
2013	9,793	2,612	14,418
2014	9,860	2,913	14,787
2015	10,573	2,924	15,512
2016	10,353	3,013	15,382

כיצד ניתן להסביר את השינוי החברתי? הקאדי איאד זחאלקה, מנהל בתי הדין השרעיים בישראל וקאדי בבית הדין השרעי לערעורים בירושלים, שופד אור על הגורמים לשינוי המתואר לעיל:

"המשפחה המוסלמית בישראל עוברת טלטלה של ממש. תהליכי השינוי והמעבר מחברה מסורתית לחברה המאמצת דפוסי חיים מודרניים גורמים לקריסת המבנה החברתי המקובל. הסולידריות החברתית מתרופפת והמנהיגות החברתית מאבדת את מעמדה. הדאגה של הפרט לענייניו ולטובתו האישית מתחזקת על חשבון טובת הכלל. השינויים הללו מקרינים על מערכת היחסים בתוך המשפחה. מעמדה של האישה והילדים התחזק, ובמקביל חל פיחות במעמדו של הגבר ובסמכות הפטריארכלית שלו כראש המשפחה. כתוצאה מכך, תופעת הגירושין בקרב המוסלמים בישראל נמצאת במגמת עלייה. כיום ניתן לומר שכנגד כל 10 זוגות שנרשמים לנישואין, 4 או 5 זוגות מגישים תובענות לגירושין. לא מעט מקרים מגיעים לגירושין כאשר האישה לא מסתפקת עוד במה שבעלה מציע לה, במיוחד אם היא רכשה השכלה ונפתחה לעולם הגדול והוא נותר חסר השכלה גבוהה. מקרים אחרים מגיעים לגירושין כאשר הגבר לא מסופק מחיי הזוגיות שלו ומחפש חיים חדשים עם אישה אחרת. יש גם מקרים שבהם הגירושין נובעים מבעיות כלכליות אליהן נקלעים בני הזוג. כל התופעות הללו מאפיינות שכבות שונות בחברה הערבית, ללא קשר לגודל היישוב ואופיו – עירוני או כפרי."⁷

⁷ ראיון שערך הכותב עם הקאדי איאד זחאלקה, 20 בינואר 2019.

ככל הנראה מוקדם עדיין לדבר על מהפכה מגדרית של ממש. בכל הקשור ליחסים בין מגדרים החברה הערבית ממשיכה להתבסס במידה רבה על דפוסים פטריארכליים המשמרים את עליונות הגבר ביחס לאישה.⁸ נוסף לכך, מקרים של אלימות או רצח נשים ערביות, על פי רוב בידי בני זוג, הם עדות לכך שמבחינות רבות מעמדה של האישה נותר שברירי. 61 מתוך 154 (39%) נשים ונערות שנרצחו בישראל בשנים 2011-2018 היו ערביות, מהן 7 מתחת לגיל 18.⁹ יחד עם זאת, המודעות בחברה הערבית למעמד האישה עלתה במידה ניכרת בשנים האחרונות. בנובמבר 2018 שטף גל מחאה עממית חסר תקדים את היישובים הערביים בעקבות מקרה הרצח של יארא איוב, נערה בת 16 מן היישוב גוש חלב (גייש) בגליל.

כרזות שנתלו בידי סטודנטים ערבים באוניברסיטת תל אביב במחאה על רצח הנערה יארא איוב¹⁰

המפתח להעצמת האישה טמון אפוא בקיומם של שלושה תנאים מצטברים: (1) רמת השכלה גבוהה, במיוחד אם גבוהה יותר מזו של הבעל; (2) תמיכה וגיבוי מצד משפחתה בבחירותיה; (3) השלמה עם תכתיבי הדת והמסורת. סיפורה של בסמה, דווקא משום היותה "הולכת בתלם", הוא דוגמא טובה לשינוי ביחסי כוח מגדריים בחברה הערבית.

⁸ Amalia Sa'ar and Taghreed Yahia-Younis, "Masculinity in Crisis: The Case of Palestinians in Israel." *British Journal of Middle Eastern Studies*, 35.3 (December 2008), pp. 305-323.

⁹ "מעקב הארץ: רצח מדרגה ראשונה." **אתר הארץ**: <https://www.haaretz.co.il/st/c/prod/heb/global/homicide> (נדלה ביום 20.1.19)

¹⁰ צילום: המחבר, 28 בנובמבר 2018.